

Әбдіжәділқызы Ж.

Тележурналистика пәнін оқыту жүйесіндегі теория мен тәжірибені ұштастыру тәсілдері және ашық сабақ аясындағы айтулы мәселелер

Мақалада тележурналистика пәніндегі теория мен тәжірибені ұштастыру қисындарына, сондай-ақ, ашық сабаққа қатысты кейбір мәселелерге талдау жасалады. Автор өзі ұсынған «тану» және «табу» әдістерін инновациялық технология бойынша кәсіби білім берудің тиімді тәсілі ретінде қарастырады. Сонымен қатар, үздік үлгіде дәріс беретін оқытушылардың озық тәжірибелерін насихаттау мақсатында «ашық сабақ күні» бекітілсе деген ұсынысын ортаға салады.

Түйін сөздер: «тану әдісі», «табу әдісі», инновациялық технология, ситуациялық сабақ, эвристикалық оқыту, сыни көзқарас, телевизиялық дерекнама.

Abdizhadilkizi Zh.

Journalism combination of theory and practice in teaching techniques and important issues in the field of open class

The article analyzes the way the interaction of theory and practice of the subject of TV journalism, and some of the problems associated with outdoor pursuits. The author considers the technique of «search» and «knowledge» as effective methods of innovative learning technologies in the process of vocational education. In a place so as to promote the excellence of the best teachers, the author proposes to establish a «day of open sessions».

Key words: «method of knowledge», «search method», «innovative technology», situational lesson, «heuristic teaching method», «critical thinking», TV documentary.

Абдижадилқызы Ж.

Пути взаимодействия теории и практики в процессе обучения предмета тележурналистики и проблемы открытых уроков

В статье анализируются пути взаимодействия теории и практики тележурналистики, а также некоторые проблемы, связанные с открытыми занятиями. Автор рассматривает собственную методику «поиска» и «познания» как эффективный метод использования инновационных технологий в процессе получения профессионального образования. Вместе с тем в целях популяризации передового опыта лучших преподавателей автор предлагает установить «день открытых занятий».

Ключевые слова: «метод познания», «метод поиска», «инновационная технология», ситуационный урок, «эвристический метод преподавания», «критическое мышление», телевизионная документалистика.

**ТЕЛЕЖУРНАЛИСТИКА
ПӘНІН ОҚЫТУ
ЖҮЙЕСІНДЕГІ
ТЕОРИЯ МЕН
ТӘЖІРИБЕНІ
ҰШТАСТЫРУ
ТӘСІЛДЕРІ ЖӘНЕ
АШЫҚ САБАҚ
АЯСЫНДАҒЫ АЙТУЛЫ
МӘСЕЛЕЛЕР**

*Бізге күнделікті тіршіліктің бір көрінісі болатын ғана емес,
болашаққа бағыт жасайтын, еліміздің ертеңгі
өрлеуіне септігін тигізетін ғылым керек [1].*

Ғ. Мұтанов

Мемлекет басшысы «Жаңа Қазақстанның білімі мен ғылымының форпосты» деп атаған қазақ білімінің қара шаңырағы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің әлемдік деңгейдегі мақсаттарының ауқымды, соған сәйкес атқарылатын міндеттерінің айрықша екенін ескерсек, білім беру бағдарламасы бойынша толассыз өтіп жататын оқу процесінің қаншалықты маңызды екеніне арнайы комментарий жасаудың еш қажеті жоқ. Сол үздіксіз оқу процесінің сыны мен шынының көрсеткішіндей ашық сабақтарды шын мәнінде білім ордасының жүрегі, білім беру ісінің тірегі саналатын ұлағатты ұстаздардың үздік әдістемесін қалыптастыратын, сонымен қатар, сол аға буыннан өнеге алып, жасампаздықпен жарқын болашаққа нық қадам басатын жас буын оқытушылардың ұмтылысына ұласатын *үрдістер кешені* десе де болғандай. Ең алдымен, оқу процесіндегі теория мен тәжірибені сабақтастыру тәсілдеріне талдау жасаған жөн. Жасыратыны жоқ, «теория мен тәжірибені ұштастыру» деген жалпылама ұғым жауыр болған тіркеске айналғалы қашан. Ал нақты саналы әрекет ретінде дәріскердің деңгейі мен студенттердің ынта-ықыласын бір арнаға тоғыстыратын, сөйтіп, оқу-әдістемелік кешенде атап көрсетілгендей пән аясындағы қажетті білім базасын игеру мен кәсіби біліктілікті меңгеру бағытында жүзеге асатын теория мен тәжірибенің тұтастығын дәріс пен зертханалық сабақ барысында мақсатты түрде жолға қойып, оның нәтижесін шығару ісін заманауи педагогиканың шеберлік қыры ретінде қарастырылатын болады да, заманауи педагогиканың шеберлігі педагогтің жаңартылған педагогикалық технологияларды қалай меңгергендігіне келіп тіреледі. Педагогикалық технологияның негізгі және түпкі мақсаты – адамды жан-жақты және үйлесімді дамыту. «Оқытушының өзіндік қолтаңбасын айқындайтын айрықша әдіс-тәсілдердің басын құрайтын білім беру саласындағы жаңартылған педагогикалық технологиялар кешеніндегі негізгі бағыттар:

- білім беруді ізгілендіру;
- дамыта оқыту технологиясы;
- деңгейлік саралап оқыту технологиясы;
- ситуациялық ойын арқылы оқыту технологиясы;
- модульдік оқыту технологиясы;
- тірек-сызба арқылы оқыту технологиясы;
- сыни көзқарас тұрғысынан ойлау жүйесі бойынша оқыту технологиясы;
- ақпараттық оқыту технологиясы» [2].

Бұл бағыттардың әрқайсысына жеке-жеке мән беретін болсақ, сапалы білім мен саналы тәрбиедегі ізгілік пен сыни көзқарас тұрғысындағы ойтолғамды нақты іс-шара формасында эдвайзердің, яғни топ жетекшісінің тәрбие жұмысының шеңберінде, жоспарлы түрде жүзеге асыруға болады. Ал оқу үдерісінде аталған бағыттардың барлығы дерлік кейде бір мезгілде, кейде алма-кезек ауысып, бір-бірімен астасып іске асатын құбылыс. Әрине, арасынан белгілі бір бағытқа басымдық берілетіні – заңдылық. Біздің студенттердің маманданатын саласына мейлінше жақын және кәсіби тұрғыда сәйкес келетін бағыт – ақпараттық оқыту технологиясы.

Журналистика – өз кезегінде әрі теория, әрі тәжірибе, әрі педагогика, әрі өнер, түптеп келгенде психологиялық, әлеуметтік, саяси, лингвистикалық аспектілерді қамтитын идеологиялық құрал, сонымен қатар, дүйім жұртқа соңғы жаңалықтарды жеткізетін ақпараттық жүйе. Журналистика – жаңалықтарды қолма-қол тіркеп алып, жіпке тізген моншақтай етіп, елге жеткізетін болғандықтан, өмірлік процесс ретінде қайталанбайтын құбылыс. Оның басқа мамандықтармен салыстыруға келмейтін шығармашылық сипатындағы ерекшелігінің өзі осында болса керек. Журналистика әрдайым фактіге жүгінеді. Ал журналист тіркеп алған факті журналистік ақпаратқа айналады.

Зерттеуші Р. Нуриденнің анықтамасына жүгінсек, «Тұтастай алғанда, журналистика – халық пен билік арасындағы қарапайым дәнекер ғана емес, сонымен қатар, қоғамның даму үрдістеріне тікелей әсер ете алатын ықпалды күш, азаматтық қоғамның қалыптасуына алғышарт жасайтын сөз және ақпарат бостандығын қамтамасыз етуге үндейтін маңызды әлеуметтік институт» [3]. Ал соның ішіндегі өмірлік оқиғаны қаз-қалпында бейнетаспаға түсіріп алып, көрерменге сол күйінде ұсынатын тележурналистика туралы профессор Барманқұловтың тұжырымына сүйенсек: «Телевизиялық дерекнама (телевизионный документализм) – публицистиканың өмірдегі нақты оқиғалар мен орын алған фактілер, адамзат пен

оның іс-әрекеті негізінде сомдалатын образдар мен бейне шежірелерден тұратын бір саласы» [4]. Демек, тележурналистика пәнін оқыту аясында теория мен тәжірибені қандай да бір жолмен бөліп қарастыру мүмкін емес. Тіпті, белгілі бір модульге немесе тақырыптық жоспарға бөліп алып, әрқайсысын, яғни, теорияны өз алдына, немесе тәжірибені өз алдына бөліп алып түсіндірудің еш реті жоқ. Тележурналистика пәнінен оқытылатын әрбір дәрісте айтылған тұжырымды студентке дәлме-дәл түсіндіру үшін міндетті түрде кәдімгі күнделікті көгілдір экраннан көрерменге көрсетіліп жүрген эфирлік материалдардан нақты мысалдар келтіру қажет. Дегенмен, дәріскердің келтірген мысалы мен студенттің өз ой елегінен өткізіп тапқан мысалын қатар қойып қарастыруға болмайды. Дәріскер – теоретик, ол алдын-ала бәрін білетін, зерттеп-зерделеп, ара жігін ажыратып алған ғалым. Ал студент беймәлім дүниемен жаңадан танысады, содан кейін барып, жобалап, тұспалдап қарастыра келіп дәріскердің айтқанын нақты түсінген болса ғана айна қатесіз нақты мысал таба алады. Сол себепті студенттердің дәрістен алған теориялық білімдерін тәжірибемен ұштастыру үшін біріншіден, «тану әдісі», екіншіден, «табу әдісі» қолданылады. Дәл осы арада әлеуметтік желі дәріскер үшін дәстүрлі негізде сабақ жүргізудің көрнекі құралы, ал заманауи тұрғыдан жаңартылған педагогикалық технология тәсілі ретінде пайдаланылады. Сөйтіп, ақпарат ғасырындағы ақпараттық технология жетістіктерінің нәтижесінде студенттер теория мен тәжірибені ұштастыра игеруді дәріс аясында ешбір қиындықсыз жүзеге асыра алады. Бұл ретте ғаламтордың ұсынатын мүмкіндігі – ұшан-теңіз. «Баршамызға белгілі қазіргі таңда ақпарат кеңістігін әлеуметтік желілер билеп тұр. Facebook-тің тұрақты тұтынушыларының саны миллиардтан асты. Әлеуметтік желі аудиториясы сағат сайын өсуде. БАҚ-тың бағы әлеуметтік желілермен тізе қосып істеуінде болып отыр» [5] деп мәлімдейді А. Бейсенқұлов өзінің «Телеконтентті дамытудағы сандық технологияның жаңа мүмкіндіктері» деген мақаласында. Расында, бүгінде әр телеарнаның өзінің жеке веб-сайты, оған қоса әлеуметтік желілерде арнайы ашылған аккаунты бар. Сондықтан да дәріскер тарапынан студенттердің сабаққа ғаламторға қосылған ұялы телефонмен келуі талап етіледі. Әлбетте, бүкіл бір курстың студенттері барлығы бірдей бір мысалға жүгінбеуі үшін әр топқа әртүрлі арна бөлініп беріледі: Мысалы: 1-топқа «Қазақстан»; 2-топқа «Хабар»; 3-топқа «7-арна»; 4-топқа «31-арна»,

5-топқа «Астана», т.с.с. Әрине, бас-аяғы 50 минуттың ішінде дәріс тақырыбы толыққанды әрі жан-жақты ашылып, аудитория ұсынылған теориялық материалды сіңіріп қабылдап алуы үшін дәріскер орындалатын тапсырмаларды да топқа бөлу арқылы тиянақты түрде жолға қояды. Егер «Тележурналистиканың ақпаратты жанрлары» тақырыбында дәріс оқылса, онда 1-топқа «телеақпарат»; 2-топқа «телерепортаж»; 3-топқа «телесұхбат»; 4-топқа «телеесеп» 5-топқа «кадрдегі сөз сөйлеу (выступление)» т.с.с.

«Тану әдісі» екі сатыдан тұрады: *біріншіден*, дәріскер студенттердің сол сәтте сабақты дұрыс түсінгеніне көз жеткізу үшін оларға дәріс аясында интернет арқылы қолма-қол мысалдарды тауып алуды тапсырады. Жаңа ғана ұстаздан алған ақпарат пен өзіндік дүниетаным деңгейлеріне сүйеніп, өзара ақылдаса отырып, әрбір топ берілген тапсырма бойынша мысал табады, яғни алған теориялық білімдеріне сүйеніп, материалды тануға тырысады. Мысалы, телешолуды оның жанрлық белгілеріне қарап ажыратады: а) фактологиялық сипаты; ә) хронологиялық сипаты; б) фактілер сабақтастығы; в) міндетті түрде қорытынды жасалатындығы, т.с.с. *Екіншіден*, студенттердің тауып алған мысалдарын саралау арқылы өткен тақырып пысықталады және кейбір олардың түсінбей қалған тұстары дәріскер тарапынан нақты мысалдар негізінде қайтадан егжей-тегжейлі талданады. Ал дәріс аясындағы әрбір теориялық тұжырымды шығармашылық тұрғыда тәжірибемен ұштастырып, нақты нәтижеге қол жеткізу мақсатында «табу әдісі» қолданылады. Бұл әдіс аясындағы негізгі мақсат – студенттердің өз бетінше жұмыс істеу нәтижесінде ой-өрістерінің өсіп, шығармашылық қабілеттерінің дамып, азаматтық позициясының айқындалып, жеке тұлға ретінде қалыптасуына мүмкіндік туғызу. Тележурналистика пәнін оқытудағы студенттердің кәсіби тағлым алуына жол ашатын біз ұсынып отырған «Табу әдісі» жаңартылған педагогикалық технологиялар кешеніндегі «*эвристикалық деңгей*» деп аталатын оқыту тәсіліне сәйкес келеді екен. («Эвристика» грек сөзі – іздеп табамын, ашамын деген мағынаны білдіреді) [6]. *Эвристикалық оқыту әдісінің мақсаты – студенттерге кәсіби сала пәндері бойынша білімдік өнімдер жасату, сол кәсіби саланың проблемаларын тауып, зерттеп нақты себептерін анықтауға және сол проблемаларды өз бетімен шешу жолдарын табуға үйрету.* «Табу әдісі» төрт сатыдан тұрады:

1) Теориялық тұжырым (өткен тақырып бойынша берілген негізгі және қосымша әдебиеттерді шолып өтіп, қажетті ақпараттарды іріктеп алу); 2) «Сараптама» (Эфирлік материалдардан нақты мысалдар тауып, соларға талдау жасау); 3) «Сауалнама» (Мысалға келтірген эфирлік материал туралы көрермендерге сауалнама жүргізу арқылы статистикалық пікірсарап жасау); 4) «Ұсыныс-жоба» (Студенттік шығармашылық қолтаңба ретінде дәріс аясында өткен жанрға немесе пішінге, т.с.с. авторлық тележоба жасау және сол жоба бойынша өздері түсірген бейнеленуіне әзірлеп келу). Дәріс оқылғаннан кейін әрбір студентке үйден орындап келуге берілетін бұл тапсырмалардың барлығын дерлік олар оқытушының көмегінсіз өз беттерінше орындайды. Сондықтан да бұл тапсырмалар СӨЖ (студенттің өзіндік жұмысы) деп аталады да, «УНИВЕР» жүйесінде зертханалық сабақ кестесінен бөлек арнайы *СӨЖ* өз алдына бөлек кесте бойынша бағаланады. Бірінші сатыда студент тақырыптың ғылыми тұрғыдан зерттелу аясын анықтайды, яғни «Бұл теорияны қандай ғалымдар қай қырынан қарастырды, бүгінгі жаңашылдығы нешінде?» деген сауал төңірегінде ізденеді. Екінші сатыда эфирлік материалдардан нақты мысалдар табу арқылы БАҚ жүйесінің бүгінгі тынысымен, атап айтқанда заманауи сипатымен, жұмыс тәсілімен танысады, сонымен қатар, талдау жасау барысында журналистік қызметтің кәсіби деңгейін бағалау арқылы үздік үрдістер мен типтік кемшіліктерді саралауға машықтанады. Үшінші сатыда эфирлік материал туралы көрермендерге сауалнама жүргізіп, статистикалық пікірсарап жасау нәтижесінде телеаудиторияны зерттеп, телебағдарламаның қаншалықты сұранысқа ие екендігіне және көрермендердің сол бағдарламаға қаншалықты зәру екендіктеріне көз жеткізеді. Төртінші сатыда авторлық тележоба жасап, сол жоба бойынша өздері түсірген бейнеленуіне әзірлеп, «эл-Фараби» арнасынан эфирге шығарады. (Бұл тапсырма ПӘОК пәннің оқу-әдістемелік кешенінде көрсетілгендіктен әрбір студент үшін міндетті болып табылады). Солардың арасынан ерекше қолтаңбасымен танылып, үздік шыққан жобалар «Барманқұлов оқулары», «эл-Фараби оқулары», т.с.с. конференциялар аясында өтетін бейнематериалдар байқауына қатысуға жолдама алады. Тіпті, байқауға қатыспаған жағдайда келешек маманның жұмысқа тұруы үшін түйіндемесіне қоса тапсыратын портфолиосын толықтыратын кәсіби туындысы болып есептеледі. Егер авторлық жоба кәсіби деңгейде сауатты,

сапалы, әрі шығармашылық шеберлік тұрғысынан ешкімге ұқсамайтын түпнұсқа туынды ретінде жүзеге асса, болашақ тележурналистің кәсіби бәсекеге қабілеттілігінің кепілі бола алады. Өйткені, жауыр болмаған жаңаша көзқараспен жасалған тележобалар қай телеарнаға болсын, немесе телеарналар үшін телеөнімдер әзірлейтін аутсорсингтер үшін де таптырмайтын тапшы материал екені даусыз. Бұл ретте, факультет студенттерінің телебағдарламалар жобалары ғана емес, отандық телеақпарат кеңістігінде әлі ашылмаған, шын мәнінде қалың бұқараға қажет болашақ телеарналар жобаларына дейін жасағанын («Телевизиядағы инфографика, бейне және дыбыс» пәнінен әр студент өз алдына «Табиғат», «Денсаулық», «Тіл», «Адал ас», «Экономика», т.с.с. деп аталатын телеарналар жобаларын әзірлеген болатын) және сол телеарна жобаларын талқылап баға беру үшін ашық сабақ аясында «Ұлттық телеақпарат кеңістігіндегі салалық телеарналарды дамыту жолдары» деген студенттік конференция ұйымдастырылып, «Ең үздік телеарна», «Нағыз ұлттық телеарна», «Заманауи телеарна», т.с.с. номинациялары бойынша конкурс жарияланып, үлкен резонанс тудырғанын айта кетуге тура келеді.

«Иә және жоқ деп айтудың елу түрі бар, ал жазудың бір ғана тәсілі бар» [7] деп ағылшынның ұлы драматургі Бернард Шоу айтқандай күнделікті немесе ашық сабақты өткізудің шексіз сан алуан әдісі бар, ал ПӘОК (УМКД) жасаудың бір ғана стандарты бар. Сондықтан да ашық сабақ немесе жалпы күнделікті сабақты өткізудің қатып қалған қағидасы, екшеп қойған ережесі, немесе арнайы рецепті болуы мүмкін емес. Өйткені, әрбір дәріскердің өзіндік әдіс-тәсілі, ұстаздық ұстанымы, тәлімгерлік талғамы бар. Тіпті, әр оқытушының үн үрдісі, дауыс ырғағы, сөз саптауы, аудитория алдында өзін ұстауы мүлде бір-біріне ұқсамайтын өз алдына өзгеше құбылыстар. Сол себепті де жалпыға бірдей талап бойынша, оның арғы жағында мемлекеттік білім стандартына сәйкес жасалатын оқу-әдістемелік кешенде міндетті түрде әрбір

дәріскердің өзіне тән ғылыми-педагогикалық қолтаңбасын айқын аңғартатын ерекшелігінің болуы – шарт. ПӘОК (УМКД) – интеллектуальдық меншік, авторлық жұмыс. Негізінде, ПӘОК жасап шыққан оқытушының авторлық құқығы заң жүзінде қорғалған болуы тиіс. Дәл сол сияқты әрбір ашық сабақ – әр дәріскердің кәсіби шеберлігін көрсететін шарайнасы. Шын мәнінде, дәріскер ашық сабақты айрықша амал-тәсілдерді қолдана отырып, мелінше, кеңейтілген ақпарат ұсынып, аудиториямен тығыз қарым-қатынас орнату арқылы әдеттен тыс тартымды да мазмұнды өткізуді көздейтіні белгілі жайт. Бұл ретте, факультеттің феноменіне айналған профессор Кәкен Хамзин, ұлттық накыштағы дәріскерлік шеберлігін әлемдік деңгейдегі озық тәжірибемен ұштастырған Орынтай Ошанова, әрдайым ізденіс үстінде жүретін, әр дәрісінің тақырыбын ғылыми жобаға ұластыруға ұмтылатын Ғалия Майкотова, т.с.с. дәріскерлердің ашық сабақтары жаңадан еңбек жолын бастаған жас ұстаздар үшін шеберлік мектебі екені даусыз. Бірақ, өкінішке орай, айтулы ашық сабақтарға қатысып, тәжірибе алмасудың қисыны келе бермейді (жас мұғалімдер үшін де, тәжірибелі ұстаздар үшін де). Өйткені, сабақ кестесі бойынша уақыттарымыз сәйкес келмейді. Тек, сол уақытта сабағы жоқ, мүмкіндігі бар әріптестер ғана қатыса алады. Және айтулы ашық сабақтарға қатысып, үздік оқытушылардың ұтымды тәсілдерін үйреніп алуға деген ұмтылыс – өте сирек кездесетін құбылыс. Сондықтан да ашық сабақтар бір жағынан ағымдағы науқандық шара тәрізді, екінші жағынан қандай ашық сабақ болса да сол дәріскердің өз деңгейінде өтеді де сол күйінде қалып қояды. Үздік ашық сабақтар насихатталмайды. Ал айтулы ең үздік ашық сабақтар (әр факультеттің өз аясында) кеңінен насихатталып, кәсіби маман даярлау бағытындағы білім беру ісінің сапасын арттыруға игі ықпалын тигізу үшін университеттің оқу бағдарламасында арнайы «**ашық сабақ күні**» белгіленсе деген ұсыныстілек бар.

Әдебиеттер

- 1 Мұтанов Ф. Білім. Ғылым. Инновациялар. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 5 б.
- 2 Омарова Б., Әбдиева Р. Студенттердің білімін арттырудағы жаңа педагогикалық технологиялар // ҚазҰУ хабаршысы. Журналистика сериясы. – №1(35). – 2014. – 216-217 бб.
- 3 Нуриден Р. Қазақ рухани журналистикасы. – Павлодар, 2012. – 3-4 бб.
- 4 Барманқұлов М. Телевидение: деньги или власть. – Алматы: Санат, 1997. – 235 б.

- 5 Бейсенқұлов А. Телеконтентті дамытудағы сандық технологияның жаңа мүмкіндіктері. «Қазіргі қазақ тележурналистикасының өзекті мәселелері мен даму тенденциялары: ұлттық мүдде, ақпараттық қауіпсіздік, кәсіби ұшқырлық» атты республикалық дөңгелек үстелдің материалдары. – Алматы, 3-сәуір, 2015 жыл. – 23-26 бб.
- 6 Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. – Алматы: Энциклопедия, 2004. – 8-том. – 141-б.
- 7 Муратов С. Диалог: Телевизионное общение в кадре и за кадром. – М.: «Искусство», 1983. – С. 7-8.

References

- 1 Mutanov G. Bilim. Gylım. Innovacijalar. – Алматы: Kazak universiteti, 2013. – 5 b.
- 2 Omarova B., Abdieva R. Studentterdin bilimін arttyrudagy zhana pedagogikalyk tehnologijalar // KazUU habarshysy. Zhurnalistika serijasy. – №1(35). – 2014. – 216-217 bb.
- 3 Nuriden R. Kazak ruhani zhurnalistikasy. – Pavlodar, 2012. – 3-4 bb.
- 4 Barmankұlov M. Televidenie: den’gi ili vlast’. – Алматы: Sanat, 1997. – 235 b.
- 5 Bejsenkulov A. Telekontentti damytudagy sandyk tehnologijanyн zhana mumkindikteri. «Kazirgi kazak telezhurnalistikasy-nyn ozekti maseleleri men damu tendencijalary: ulttyk mudde, akparattyk kauipsizdik, kasibi ushkyrlyk» atty respublikalyk dөngelik usteldin materialdary. – Алматы, 3-sauir, 2015 zhyl. – 23-26 bb.
- 6 Kazakstan ulttyk jenciklopedijasy. – Алматы: Jenciklopedija, 2004. – 8-tom. – 141-b.
- 7 Muratov S. Dialog: Televizionnoe obshhenie v kadre i za kadrom. – М.: «Iskusstvo», 1983. – С. 7-8.